

«نسخه پژوهی» نشریه تخصصی تازه انتشار در حوزه متون و نسخه شناسی

● احمد رضا رحیمی ریشه

- نسخه پژوهی، دفتر یکم، به کوشش ابوالفضل حافظیان بابلی،
- تهران: مؤسسه اطلاع رسانی مرجع، ۱۳۸۳ هـ. ش. ۷۵۰ ص.

نسخه پژوهی گاهنامه‌ای است که در آن مجموعه‌ای از جستارها و مقالات درباره فهرست‌های کتابخانه‌های ایران و غیر ایران، پژوهش‌های نسخه‌شناسی، تصحیح رساله‌های خطی، کتاب‌شناسی‌های موضوعی، راهنمای کتابخانه‌ها، برافزوده‌ها و نویافته‌ها در نسخه‌های خطی، تصحیح و تکمله بر فهرست‌ها و کتاب‌شناسی‌ها و اطلاع‌رسانی در حوزه نسخه‌های خطی ارائه می‌شود و قرار است دست‌کم سالانه یک دفتر از آن به چاپ برسد.

نظیر این طرح پیش از این به همت مرحوم دانش پژوه و استاد ایرج افشار با نام نسخه‌های خطی، نشریه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، تا دوازده دفتر به چاپ رسید. در خارج از کشور نیز مجله معهد المخطوطات العربیة و همچنین به تازگی مجله الذخائر میاحثی در نسخه‌شناسی دارند. ولی در کشور ما، با وجود نشریات و فصلنامه‌های گوناگونی همچون آینه پژوهش، آینه میراث، تراثنا، کتاب ماه کلیات، میراث شهاب، نامه بهارستان و...

کتاب ماه کلیات در نظر دارد تا از این پس به منظور آگاهی به موقع نسخه پژوهان و کتاب‌شناسان و علاقه‌مندان نسخ خطی از آخرین تحقیقات نسخه‌شناسی، تصحیح رسالات خطی، چاپ فهارس و اسناد که از سوی ناشران در دست چاپ و آماده انتشار می‌باشد، به معرفی بپردازد.

این امر موجب می‌شود تا پژوهشگران و خوانندگان گرامی از تعدد، موضوعات و زمان انتشار تحقیقات، تصحیحات و کتاب‌هایی که به بازار نشر خواهند پیوست به موقع و پیش از انتشار آگاهی یافته و در جهت سفارش و خریداری آن از ناشران اقدام نمایند و چشم به راه انتشار آن باشند، و نیز از انجام تحقیقات تکراری خودداری ورزند. لذا در این شماره به معرفی برخی از فهرست‌های نسخ خطی و کتاب‌شناسی‌های موضوعی که به زودی از سوی «نشر میراث مکتوب» و «کتابخانه بزرگ آیت‌الله مرعشی نجفی» منتشر می‌گردد خواهیم پرداخت.

نسخه‌های خطی، لازم است کتاب‌شناسی‌ها و نسخه‌شناسی‌های موضوعی در چند محور انجام گیرد. بندهای پیشنهادی این فصل در نهایت زمینه‌ساز طرح عظیم فهرستگان مشترک دست‌نویس‌های کتابخانه‌های جهان خواهد بود و هر برگ آن گامی برای رسیدن به این هدف بزرگ است. این بخش شامل چند گونه آثار است:

الف - کتاب‌شناسی آثار مؤلفان خاص. با جست‌وجو در منابع و فهرست‌ها، راهنمای کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی برای آثار مؤلفان خاص تهیه شده و در هر دفتر از نسخه‌پژوهی، آثار به دست آمده از یک مؤلف معرفی می‌شود؛ مانند آنچه که در کتاب‌هایی همچون مؤلفات الغزالی، مؤلفات الفارابی، دلیل مخطوطات السبوطی، کتاب‌شناسی علامه مجلسی، کتاب‌شناسی جامع مالاصدرا... آمده است.

ب - کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی آثار مربوط به یک کتاب. برخی از کتاب‌ها در موضوع خود تحولی ایجاد کرده و منشأ و منبعی برای نگارش آثار بعد از خود شده‌اند و درباره آنها کتاب‌های متعددی اعم از شروح، ترجمه، تعلیقه و حواشی، نقد و ردیه و... نگاشته شده است. به عنوان نمونه درباره کتاب شریف نهج البلاغه بیش از هزار اثر تألیف شده است.

ج - کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی درباره یک موضوع یا علمی خاص. این نکته که پژوهشگران در موضوعات و رشته‌های مختلف علوم حوزوی و دانشگاهی پیش از ورود به بحث، آگاهی‌های لازم نسبت به کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی کتاب‌های نگاشته شده در موضوع مورد تحقیق را داشته باشند امری ضروری است. از باب مثال پژوهشگری که در زمینه درایة الحدیث تحقیق می‌کند، در ابتدا باید رساله‌ها و کتاب‌های نگاشته شده در این علم را بشناسد و سیر تاریخی آثار نوشته شده در این دانش را بداند.

۵. اطلاعات پشت‌نسخه‌ای و یادداشت‌های برافزوده. نسخه‌های خطی به همراه خود - به جز متن کتابی که حمل می‌کنند - حامل اطلاعات و خبرهای افزوده گوناگون دیگری نیز هستند. تاریخ تولد و وفات‌ها، تملک‌ها، مهرها، اجازات، بلاغ‌ها، انهاءها، خطوط علما، تقریظ‌ها، ثبت حوادث و بلاای طبیعی همچون زلزله، آتش‌سوزی، سیل، خشک‌سالی، قحطی و گرانی اجناس و بیماری‌های همه‌گیر مانند وبا، طاعون و... بهای نسخه‌های خطی، وقف‌نامه‌ها، تزیینات به‌کار رفته در نسخه‌ها، مینیاتورها، نقاشی‌ها و آثار هنری دیگر که هنرمندان چیره‌دست طی قرون متمادی بر روی نسخه‌ها خود به‌جای گذاشته‌اند، فایده‌های متنوع به نظم و نثر، اسامی خوش‌نویسان، صحافان و جلدسازان، نسخه‌های مدرسه‌ای و صدها مطلب خواندنی و مفید دیگر از اطلاعات جنبی ثبت شده در آغاز و انجام و لابه‌لای نسخه‌های خطی است که از رهگذر تاریخی و کشف حلقه‌های مفقود آگاهی‌های تاریخی و علمی از اهمیت بسیاری برخوردار است. در هر شماره از دفترهای نسخه‌پژوهی فصلی مجزاً به اطلاعات پشت‌نسخه‌ای، که طی سال‌ها انس با نسخ خطی

هنوز جای خالی نشریه‌ای «کاربردی‌تر» که به‌طور ویژه به بحث‌های آموزشی، روش‌شناختی و به‌ویژه اطلاع‌رسانی درباره نسخه‌های خطی بپردازد، احساس می‌شود.

گرچه در دفترهای نسخه‌پژوهی از مقالات فاخر و رنگین و پر نقش و نگار خبری نیست، اما سعی شده با ارائه مقالاتی که در تحقیقات روزمره نسخه‌پژوهان، فهرست‌نگاران، کتاب‌شناسان و مصححان متون و به‌طور کلی همه محققان حوزه علوم اسلامی و ایرانی کاربرد دارد بر سودمندی و ماندگاری آن بیافزاییم. باید یادآوری کرد که در دفتر نخست این مجموعه علاوه بر مقالات پژوهشی و متون تصحیح شده، نزدیک به ۴۰۰۰ دست‌نویس فارسی و عربی برای نخستین بار به علاقه‌مندان معرفی می‌شود.

هدف دیگر این مجموعه، ایجاد زمینه مناسب برای پژوهش در دست‌نویس‌های اسلامی، آموزش فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی، اطلاع‌رسانی در حوزه مخطوطات و گردآوری تجارب فهرست‌نگاران گذشته و معاصر و در یک جمله «زنده نگاه داشتن بحث نسخه‌های خطی» است که با تشویق پژوهشگران مشغول به کار در این رشته و راهنمایی علاقه‌مندان به تحقیق در آن، انجام می‌پذیرد.

بخش‌های عمده هر دفتر از نسخه‌پژوهی از این قرار است:

۱. فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی داخل و خارج از کشور. بدیهی است در این بخش فهرست‌های چاپ‌نشده‌ای مد نظر است که انتشار آنها در یک شماره از این دفتر امکان‌پذیر باشد. چنانچه کتابخانه‌ای نسخه‌های خطی داشته باشد که هنوز فهرست نشده، این امکان فراهم شده است تا به همت محققان همکار با نسخه‌پژوهی، فهرستی فنی برای آن تهیه و در همین مجموعه منتشر شود.

۲. ترجمه فهرست‌های خارجی. بسیاری از کتاب‌های مربوط به علوم اسلامی در فهرست‌های کتابخانه‌های خارج از کشور معرفی شده و نسخه‌هایی از آنها شناسانده شده است. نظر به اینکه فهرست‌های مذکور به زبان‌های مختلفی همچون آلمانی، فرانسوی، انگلیسی، ترکی (استانبولی / عثمانی)، روسی و... نگارش یافته، استفاده از آنها برای بسیاری از پژوهشگران میسر نیست. از این رو سعی شده تا در هر دفتر ترجمه‌ای مختصر و گویا از نسخه‌های مهم معرفی شده در فهرست‌های مذکور تهیه شود تا محققان نا آشنا به زبان‌های خارجی را به‌کار آید.

۳. ارائه تصحیح الگو. در هر شماره از نسخه‌پژوهی یکی دورساله نغز و ممتاز، چه از نظر موضوع و چه از نظر ویژگی‌های نسخه‌شناسی - که کمتر از ۵۰ صفحه باشد، انتخاب و با تصحیح مناسب به چاپ می‌رسد. در صورت لزوم می‌توان نسخه خطی را به صورت عکسی (نسخه‌برگردان) به ضمیمه نشریه نیز به چاپ رساند.

۴. کتاب‌شناسی‌های موضوعی. برای تسهیل امر فهرست‌نگاری و تجزیه و تحلیل تاریخی اطلاعات به دست آمده از فهرست‌های

گردآوری شده است، در اختیار پژوهشگران قرار می‌گیرد.

۶. اصلاح منابع کتاب‌شناسی، تراجم و فهرست‌های چاپ‌شده. دانسته است که حجم قابل توجهی از اطلاعات مندرج در فهرست نسخه‌های خطی - که به منابع کتاب‌شناسی و تراجم نیز راه یافته است -، متأسفانه نادرست و غیر دقیق است. در تشخیص نام کتاب، نام مؤلف، تاریخ وفات و عصر مؤلف، موضوع و مباحث کتاب و نیز خصوصیات نسخه‌شناسی همچون کاتب، تاریخ کتابت و غیر آن خطاهایی در فهرست‌ها راه یافته که چنانچه تصحیح نشوند، شاهد دور باطلی از اطلاعات نادرست خواهیم بود.

اصلاح منابع و فهرست‌ها و حواشی و تعلیقات توضیحی و تصحیحی بر آنها را به چهار روش می‌توان انجام داد:

الف. تصحیح اشتباهات فهرست‌ها. چنانچه در بخش‌های کتاب‌شناسی یا نسخه‌شناسی فهرست‌های مختلف، اشتباهاتی وجود داشته باشد؛ مثلاً در نام‌گذاری کتاب‌ها و انتساب آنها به مؤلفان و یا غیر آن خطایی دیده شود، تذکر داده می‌شود و صورت صحیح آن با دلایل و قرائن کافی بیان می‌شود. می‌توان مجموعه فهرست‌های یک کتابخانه خاص یا مجموعه فهرست‌های یک فهرست‌نگار خاص را مد نظر قرار داد و به تصحیح خطاهای راه یافته در آن پرداخت. به عنوان مثال، در یکی از فهرست‌ها کتابی با عنوان حقیقة الکفر و الایمان از ملاً صدرا معرفی شده است، اما پس از مراجعه به نسخه، مشخص شد این اثر فیصل التفرقة بین الاسلام و الزندقة از ابو حامد غزالی است و اساساً ملاً صدرا چنین اثری ندارد.

ب - بازشناسی نسخه‌های مجهول. در بسیاری از فهرست‌ها نام برخی کتاب‌ها یا مؤلفان ناشناخته مانده و فهرست‌نگار بر اثر عدم تتبع لازم یا عدم دسترسی به منابع، به تشخیص دقیق نام کتاب و یا مؤلف آن راه نیافته است. بازشناسی نسخه‌های مجهول از سوی متخصصان فن، راه دستیابی به عناوین جدید و آثار مهم ناشناخته را هموار می‌سازد. به عنوان مثال فهرست‌نگاری که در زمینه کتاب‌های فارسی و ترکی و کتاب‌های عرفانی و ادبی عنایت و تخصص کافی نداشته، در برخی از فهرست‌های خود در شناسایی کتاب‌های پیش‌گفته، تبخّر لازم‌رانشان نداده است؛ مثلاً کیمیای سعادت غزالی در فهرست وی به عنوان فقه فارسی از مؤلفی ناشناخته معرفی شده است.

ج - مجموعه‌هایی که باید دوباره فهرست شوند. بر کتاب‌شناسان و نسخه‌پژوهان پوشیده نیست که رساله‌های کوچک و بزرگ بسیاری در میان مجموعه‌های موجود در کتابخانه‌ها، از چشم فهرست‌نگاران به دور مانده و چنانچه اقدامی در بازنگری فهرست مجموعه‌ها صورت نگیرد، پرده از چهره صدها اثر کوچک و بزرگ نفیس بر نمی‌افتد. به عنوان مثال، مجموعه‌ای نفیس از رسائل فلسفی و کلامی شامل حدود صد رساله در یکی از کتابخانه‌ها فهرست شده است، اما فهرست‌نگار تنها به معرفی نیمی از آنها پرداخته و مابقی را از قلم

انداخته است.

د - تصحیح منابع کتاب‌شناسی و تراجم. متأسفانه خطاهای بسیاری به منابع مشهور و مورد مراجعه همچون ذریعه، کشف الظنون، ایضاح المکنون، طبقات اعلام الشیعه، هدیه العارفین، معجم المؤلفین و... راه یافته و محققان و فهرست‌نگاران با اعتماد بر آنها تحقیقات خود را به انجام می‌رسانند. چاپ اصلاحات این‌گونه منابع یکی دیگر از اهداف نسخه‌پژوهی است.

۷. معرفی تفصیلی نسخه‌های نفیس، کتاب‌ها و رساله‌های بایسته تصحیح و نشر و ارائه طرح‌های پژوهشی و گزارشی از پژوهش‌های در حال انجام. یکی از معضلات مؤسسات پژوهشی در حوزه و دانشگاه و دانشجویان و طلابی که به مرحله نگارش پایان‌نامه رسیده‌اند، عدم اطلاع از موضوعات بدیع و قابل پژوهش و رساله‌ها و کتاب‌های بایسته تصحیح و نشر است. در دفترهای نسخه‌پژوهی می‌توان آگاهی‌ها و راهنمایی‌های لازم را در این زمینه، در اختیار علاقه‌مندان قرار داد.

معضل دیگر در این خصوص بی‌اطلاعی پژوهشگران از طرح‌های در دست انجام است. این مسأله موجب بروز تحقیقات تکراری و در نتیجه به هدر رفتن سرمایه‌ها و فرصت‌های پژوهشی است. گزارش تفصیلی و دقیق از پژوهش‌های در حال انجام و پیشنهاد طرح‌های جدید بایسته پژوهش می‌تواند زمینه‌های مناسب برای تحقیقات نوین را فراهم آورد.

۸. آموزش فهرست‌نگاری. بسیاری از نکات کاربردی در فهرست‌نگاری دست‌نویس‌ها در حین کار و تجربه عملی به دست می‌آید و آنچه در کتاب‌های دانشگاهی کتابداری و کتاب‌شناسی آمده است، دانش و تبحر لازم را در فهرست‌نگاری نسخ خطی در اختیار دانش‌پژوهان قرار نمی‌دهد. از طرفی نکات و تجربیات ارزنده‌ای که فهرست‌نگاران باتجربه، در طول ده‌ها سال کار با نسخه‌های خطی به دست آورده‌اند، در جایی ثبت و ضبط نشده است. در این زمینه نیز نسخه‌پژوهی مصمم است به تدوین و تنظیم روش‌های فهرست‌نگاری پرداخته و تجربیات کتاب‌شناسان و نسخه‌شناسان برجسته را از میان آثار آنان استخراج و در دسترس پژوهشگران نسخه‌های خطی قرار دهد.

۹. اطلاع‌رسانی نسخه‌های خطی. در این بخش کارهای مکتوب و یا رایانه‌ای انجام شده یا در حال انجام که مرتبط با حوزه مخطوطات است، معرفی می‌شود:

الف - آثار مکتوب. همه ساله شاهد چاپ فهرست‌ها و منابع جدید مربوط به کتاب‌شناسی و تراجم هستیم. لازم است معرفی جامع و دقیقی از آنها ارائه شده و مزایا و کاستی‌های هر یک بیان گردد.

ب - سایت‌های اینترنتی. امروزه سایت‌های اینترنتی فراوانی در سطح جهانی در زمینه نسخه‌های خطی اسلامی فعالیت دارند که شناسایی و معرفی آنها برای پژوهشگران ضرورتی انکارناپذیر است.

ج - آثار رایانه‌ای. با توجه به پیشرفت‌های فناوری، امروزه بسیاری

علوم»، رشدی راشد، ترجمه سوسن سلیم زاده
۲. «یادداشت‌های منظوم در سرلوح‌ها و کتیبه‌های
دست‌نویس‌های فارسی»، پائولا اورساتی، ترجمه احمد رضا
رحیمی ریشه

۳. «مقدمه عمومی بر فهرست دست‌نویس‌های عربی در هلند»،
یان یوست ویتکام، ترجمه مهرازان ارزنده
III. تصحیح رساله‌های خطی

۱. «منهاج الهدایة و الإنصاف لرد المحتاج بر ایه‌أهل الخلاف»، سید
حسین حسینی جعفری بحرانی، به کوشش رضا مختاری
۲. «الرسالة القلمیة»، جلال الدین دوانی، به کوشش سید محمد
عمادی حائری

۳. «رسالة في مدح الكتب و الحث علی جمعها»، عمرو بن بحر
جاحظ، تصحیح و ترجمه دکتر محمد رضا موحدی
IV. کتاب‌شناسی‌های موضوعی

۱. «کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی تألیفات ابن ابی جمهور
احسانی»، زابینه اشمیتکه، ترجمه احمد رضا رحیمی ریشه
۲. «نسخه‌های اصل از سده چهارم تا هشتم هجری»، مریم
تفضلی

V. گنجینه‌های دست‌نویس‌های اسلامی در جهان
– «گنجینه‌های دست‌نویس‌های اسلامی در آلمان، آنتون
هایبن، ترجمه احمد رضا رحیمی ریشه

VI. فهرست‌های کتابخانه‌های خارج از کشور
۱. «فهرست نسخه‌های خطی فارسی «دیوان الکوفه» در لندن»،
محمد برکت

۲. «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه نوشاهیه»، دکتر عارف
نوشاهی
۳. «فهرست نسخه‌های خطی عربی کتابخانه پیل آمریکا»،
لئون نموی، ترجمه سید صادق حسینی اشکوری

VII. برافزوده‌ها و نو یافته‌های گوناگون در نسخه‌های خطی
۱. «قصیده‌ای نو یافته از قوامی رازی»، به کوشش میلاد عظیمی
۲. «فهرست منظوم شرح لمعه»، به کوشش ابوالفضل حافظیان
بابلی

VIII. تصحیح و تکمله بر فهرست‌ها، کتاب‌شناسی‌ها و تراجم
– «علی هامش الذریعة»، سید احمد حسینی اشکوری

IX. اطلاع‌رسانی در حوزه نسخه‌های خطی
۱. «جست‌و‌جو در بانک‌های اطلاعاتی نسخ خطی در ایران»،
مجید غلامی جلیسه

۲. «فهرست‌های نسخ خطی در سایبر»، مجید غلامی جلیسه
X. بایسته‌های پژوهشی
– «بایسته‌های پژوهشی و اطلاع‌رسانی در حوزه نسخه‌شناسی و
فهرست‌نگاری»، حسین متقی

از مؤسسات فرهنگی و کتابخانه‌ها فراورده‌های علمی خود را
به صورت لوح فشرده و... عرضه می‌کنند، به طوری که متن هزاران
کتاب منبع در قالب یک CD در دسترس قرار گرفته است.
فهرست‌های نسخه‌های خطی کتابخانه‌های مختلف و تصویر کامل
از نسخه‌های خطی موجود در برخی از کتابخانه‌ها در لوح‌های فشرده
ارائه گردیده و در واقع مخزن‌های عریض و طویل کتاب‌های چاپی و
خطی کتابخانه‌ها در حال تبدیل به کتابخانه‌های رایانه‌ای است.
معرفی لوح‌های فشرده و بیان چگونگی دست‌یابی پژوهشگران به
آنها از موضوعاتی است که نسخه‌پژوهی بدان همت می‌گمارد.

د- مقالات کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی. برخی نشریات داخلی و
خارجی، گاه‌به‌گاه یا مرتباً در یک بخش از نشریه و یا به صورت
ویژه‌نامه، به انتشار فهرست‌هایی از دست‌نویس‌های اسلامی موجود
در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی ایران و سایر کشورها می‌پردازند.
اطلاع‌رسانی درباره آنها مسلماً راهگشای پژوهشگران خواهد بود.

۱۰. ارتباط با پژوهشگران. برای تعامل و ایجاد ارتباط دوسویه با
خوانندگان و ایجاد انگیزه پژوهش در حوزه نسخه‌های خطی در میان
دانش‌پژوهان، نسخه‌پژوهی فصلی را به ثبت اطلاعات پراکنده
خوانندگان که به کار شناخت یا تصحیح نسخه‌ای می‌آید اختصاص
می‌دهد. در این فصل از خوانندگان درخواست می‌شود چنانچه
اطلاعی درباره نسخه‌های مفقود و نایاب دارند و یا نسخه‌ای را که
عنوان یا مؤلف آن مجهول مانده می‌شناسند، برای درج در نشریه به
نام خویش، ارسال دارند. هم‌چنین نسخه‌پژوهی در نظر دارد
پرسش‌های ارسالی پژوهشگران در حوزه کتاب‌شناسی و
نسخه‌شناسی را در حد توان خود پاسخ دهد.

در دفتر نخست نسخه‌پژوهی جمعاً ۲۳ مقاله و متن در ده بخش
به چاپ رسیده است که فهرست آنها عبارت است از:

I. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های ایران
۱. «فهرست نسخه‌های خطی شش کتابخانه در شیراز»، محمد
برکت، شامل کتابخانه‌های: علامه طباطبایی، مدرسه حکیم، مدرسه
منصوریه، موزه پارس، کتابخانه مرحوم سید بدرالدین دستغیب و
کتابخانه شیخ عبدالکریم انصاری.

۲. «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه خصوصی مرحوم
آیت‌الله بروجردی (ره) در قم»، سید عبدالعزیز طباطبایی
۳. «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جعفری کاشان» محمود
طیار مراغی

۴. «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه شخصی آیت‌الله طبسی
حائری (ره)»، ابوالفضل حافظیان بابلی
۵. «فهرست کتابخانه علامه روضاتی در اصفهان به روایت ذریعه
و دیگر منابع»، محمد رضا زاده هوش

II. پژوهش‌های نسخه‌شناسی
۱. «میراث فکری و میراث متنی: دست‌نویس‌های عربی درباره